

Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni*

The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uyghur Script

Nicholas Sims-Williams

Çev.: Feryal Korkmaz¹, Berker Keskin²

*Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uyghur Script", *Journal Asiatique* Cilt 269, 1 ve 2. Sayı, Yıl 1981, s. 347-360.

Çev. Notu (ÇN.): Makalenin Türkiye Türkçesine çevrilmesine nazik bir şekilde müsaade gösteren Nicholas Sims-Williams'a ve *Journal Asiatique* editörlerine teşekkür ederiz.

Makaledeki harf adlandırmaları ve kullanılan özel karakterler yazarın tasarrufu olduğundan olduğu gibi bırakılmış, herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

¹Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Ar. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feryal Korkmaz,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: fkorkmaz@istanbul.edu.tr

Geliş tarihi / Date of receipt: 20.11.2017

Kabul tarihi/Date of acceptance: 23.11.2017

Atıf/Citation:

Korkmaz, Feryal ve Keskin, Berker. "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 57, 2017, s. 259-269. 10.26561/iutded.369178

ÖZ

Eski Uygurlar tarafından Soğd alfabesinden türetilerek oluşturulan on sekiz harfli Eski Uygur alfabesi, yüzyıllar boyunca gerek Türk milleti gerekse Orta Asya'daki bazı komşu kavimler tarafından kullanılmış ve bu alfabe ile pek çok eser kaleme alınmıştır. Nicholas Sims-Williams tarafından yazılan ve *Journal Asiatique*'in 269. cildinde (1981) yayımlanan bu makalede Uygur alfabesinin temelini teşkil eden Soğd alfabesi hakkında bilgi verilmiş, bu alfabe ile Uygur alfabesi arasında hangi farklılıkların bulunduğu açıklanmıştır. Harflerin temsil ettiği sesler detaylı bir şekilde incelenmiş ve Uygurların alfabeyle hangi şekilde türettiği noktasında bazı fikirler öne sürülmüştür.

Anahar Kelimeler: Sims-Williams, Eski Uygur alfabesi, Soğd, alfabe, ses sistemi

ABSTRACT

The eighteen letter Old Uyghur alphabet, which was derived from the Sogdian alphabet by the Old Uyghurs, was used for centuries by the Turkish nation and some neighbour nations in Central Asia. Many works are written in this alphabet. In this article, originally published in English in the 269th issue of *Journal Asiatique* (1981), Nicholas Sims-Williams provided information about the Sogdian alphabet, which is the basis of the Uyghur alphabet, and explained the differences between the Uyghur and Sogdian alphabets. The sounds represented by the letters are clarified in detail and some ideas are put forward as to the way in which the Uyghurs adapted the alphabet.

Keywords: Sims-Williams, Old Uyghur alphabet, Sogd, alphabet, sound-system

Türk Uygur yazı sisteminin doğrudan Soğd alfabesinin kursive karakterine dayandığı üzerine bir fikir birliği bulunmaktadır (dolayısıyla sonuç olarak Arami kökenlidir). Açıkça görülüyor ki bu sebepten dolayı Uygur harfleriyle yazılmış metinlerin ses bilgisini çözümlemek için başlangıç noktamızın Soğd alfabesiyle yazılmış Soğdca metinlerin ses bilgisi olması gerekmektedir.

Bildiğim kadarıyla, şimdiye kadar Uygur alfabesinin gelişimi ile harflerin Soğd alfabesi vasıtasıyla Arami yazısından Türkçeye geçerken uğradığı değişiklikler üzerindeki tek ayrıntılı muhasebe, -alfabenin sırf paleografik tarihi bizi burada ilgilendirmemektedir- Sir Gerard Clauson tarafından, *Turkish and Mongolian Studies* adlı çalışmada verilmiştir. Temelde Clauson'un meseleye yaklaşımı kesin olarak doğrudur. Ancak uygulamada Soğdca'dan seçilen örneklerin yanlış analiz edilmesinden dolayı bu durum bir yere kadar ortadan kalkmıştır. Hatalar, kısmen teknik İranistik literatürün yanlış yorumlanmasından ve kısmen de Gauthiot ve Benveniste'nin *Grammaire sogdienne*'i gibi güncel olmayan kaynakların kullanılmasından ortaya çıkmıştır.

Bu görüşlerin büyük bir hayranlık duyduğum Clauson'un çalışmasını kötülemek için söylenmediğini açıkça belirtmeliyim. Eğer ben de malzemenin Türkçe yönünü incelemeye çalışmış olsaydım, kesinlikle İrani delilleri ortaya koymak için övgüye değer bir teşebbüste bulunan Clauson'dan çok daha fazla hata yapardım. Ayrıca Uygur alfabesi konusunda çalışan seçkin Türkologların huzurundaki bu cüretkâr girişimimin kesinlikle farkındayım. Eğer haddimi aşır Türkçenin derinliklerine girersem ve herkes tarafından çok iyi bilinen bir konuda cahilliğimi açığa çıkarırsam affınızı diliyorum.

Bu makalede amacım, Soğdcanın ses sistemini ortaya koyarak bu sayede seslerin Soğd yazısında temsil edilmesinin güncel bir taslağını oluşturmak ve Soğd alfabesiyle yazarken seslerin hangi yolla temsil edildiğini ortaya koymaktır. Doğal olarak Uygur yazı sisteminin ses bilgisi ve düzeninin uygun bir şekilde anlaşılmasıyla ilgili noktalara özel bir dikkat göstereceğim. Ancak bunu, Uygur alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerin ses bilgisinin gelişimi noktasında Soğd etkisinin ne kadar olduğunu değerlendiren ve benden daha uzman olan kişilere bırakmak zorundayım.

En uygunu işe Soğd alfabesini inceleyerek başlamamızdır (Şekil I):

<i>Sami kökenli harf isimleri</i>	<i>Transkripsiyonu</i>	<i>Birincil Fonetik Değerleri¹</i>
alef	'	ā, a (ə, i); ayrıca birleşimlerde 'y = ĩ / ě, 'w = ũ / ǒ vb.
bet	β	β, f ²
gimel	γ ³	γ
dalet	d	(Yalnızca ideogramda 'D = 't 'e kadar, -e doğru ⁴)
he	h	Kelime sonunda -ā
vav	w	w, ũ, ǒ
zayn	z ³	z, ž, ⁵
het	x ³	x; ayrıca yabancı h sesini temsil eder
tet	ṭ	(Kullanılmaz)
yod	y	y, ĩ, ě
kaf	k	k (g)
lamed	ō	ō, θ; ayrıca yabancı l sesi
mem	m	m
nun	n ³	n; m̄ (= Önce gelen vokalin nazal uzatması)
sameh	s	s
ayn	'	(Yalnızca ideogramlarda kullanılır 'NYW, ⁶ 'M, ⁷ 'D, ⁴ 'L ⁸
pe	p	p (b), f ²
tzaddi	c	č (j) diğer bir deyişle ṭš (dž)
kof	q	(Yalnızca '100' sayısı için ⁹)
reş	r	r; r̄ (= Vokallerdeki r'leşme işareti) ¹⁰
şin	š	š
tav	t	t (d)
	ō	

Şekil I: Soğd alfabesi

- 1 Parantez içinde gösterilen sesler, önceki fonemlerin alofonlarıdır. Bazen normal İrani kullanıma uyum sağlamak için IPA (=ÇN. Uluslararası Fonetik Alfabe) ile ters düşülen fonetik sembollerin anlamı için bkz. Şekil II ve III.
- 2 Fonetik işaret (Örneğin β ya da p̄) bazen /f/'yi /β/ ve /p/'den ayırt etmek için kullanılmıştır.
- 3 Kelime sonlarında *het* işareti neredeyse her zaman *nun*'un *zayn*'dan ayrılması gibi *gimel*'den ayrılır (Sims-Williams 1975 s. 132-4). Bazı elyazmalarında düzenli olarak bu harf çiftleri *gimel* ve *zayn*'i transkripsiyonda γ- ve z-'ye bağlamayarak ayrılır. *Gimel* ve *het*'i "γ" ile göstermek yersiz ve yanıltıcıdır (Bkz. Sims-Williams, çıkacak olan.).
- 4 Sims-Williams 1975, s. 134-9.
- 5 Bazı elyazmalarında fonetik işaret (z ya da ž) /ž/'den ayırt etmek için kullanılır. Diğerlerinde aynı işaret *zayn*'i *nun*'dan (hem /z/ hem de /ž/ ile temsil edilir) ayırt etmek için kullanılır (Kıyas. Sims-Williams 1978, s. 257-8).
- 6 Henning 1958, s. 34 ile n. 1.
- 7 Sims-Williams 1972.
- 8 Skjærvø 1976, s. 112-16.
- 9 Livshitz 1970, s. 259 ile n. 13.
- 10 *Reş* harfi bazen altsimga işareti ile farklılaşmıştır. Bu aynı zamanda [l] sesini temsil etmek için kullanılırdı. (Bu durum, neredeyse her zaman özel olarak yabancı kelimelerde meydana gelir.)

Soğd alfabesinin düzeni 1965 yılında Pencikent'teki kazılarda ele geçirilen ve V. A. Livshitz tarafından yayını yapılan (Livshitz 1970) üzeri yazılı çömlek parçası sayesinde bilinmektedir. Arkeologların sekizinci yüzyılın başları olarak tarihlendirdiği ve görünüşe göre müstensih çalışması olarak kopyalanan bu çömlek parçası tüm alfabeyi içermektedir. Alfabe, geleneksel düzeni içinde yirmi iki Arami prototipli harf içermektedir. Bunun dışında en sonda *lamed* harfi vardır ki bu da alfabenin on ikinci harfiyle özdeşir.

Livshitz'e göre (age. s. 261-3) *lamed*'in tekrarlanması /δ/ ve /θ/ şeklinde iki ayrı fonemi temsil etmesine bağlı olabilir. Bununla birlikte Soğdlar bu iki sesin birbirinden ayrılmasını hayati bir mesele olarak görmemiş gibi görünmektedir. *Bet*, *zayn* ve *pe*'de yaptıkları gibi onları fonetik işaretlerle ayırmamışlar ve Manihaistler de tartışmaya yer vermeyen açık şekildeki yazılarında /δ/ ve /θ/ ayrımını gerekli görmemişlerdir.¹¹ Fazladan *lamed* için daha muhtemel bir açıklama doğrudan *tav*'in *çengelli reş* olarak bilinen harften sonra geldiği Uygur alfabesinden benzetme yoluyla eklenmesidir (Bkz. Şekil I). *Çengelli reş*, ayırt edici bir alt simge ile Soğd *reş* harfinden türetilmiştir ve paleografik olarak Soğd *lamed* harfiyle bir ilgisi yoktur.¹² Bununla birlikte Soğd *lamed* ve Uygur *çengelli reş* harflerinin her ikisi de yaygın olarak [l] sesini temsil eder. Bu sebeple benim önerim Uygur alfabesinin [l] sesini temsil eden bir harf ile bittiğini bilen bir Soğd müstensihin *lamed* harfini iki alfabe arasında uyum sağlaması için buraya koymuş olmasıdır. Eğer doğruysa bu durum, Soğd ve Uygur yazı sistemlerinin devam eden ortak kullanımına güzel bir örnektir.

Yirmi iki harfli Soğd alfabesinde harflerin dört tanesi hiçbir şekilde fonetik semboller olarak kullanılmamıştır (*dalet*, *tet*, *ayn* ve *kof*, bkz. Şekil I). Ayrıca *alef* harfi tarafından karşılanamayan hiçbir fonetik fonksiyonu olmayan *he* harfi de gereksizdir.¹³ Bu beş gereksiz harf, uygulamada *he* harfi satır doldurucusu olarak görev yapmaya devam etse de Uygur alfabesinden çıkarılmıştır.¹⁴ *Çengelli reş* harfinin eklenmesi dışında bu durum, Uygur alfabesinin Soğd alfabesinden ayrıldığı tek noktadır.

Alfabe ya da yazı sistemi tabii ki yalnızca bir dizi sembollerden oluşmaz, bunlardan başka bu sembollerle temsil edilen söz konusu dilin sesleri vasıtasıyla bağlantılı olan bir dizi uyumlar da işin içindedir. Bu özel durumda, Soğd ve Uygur alfabesi neredeyse özdeş olsa da iki dilin ses sistemi arasındaki uyumsuzluğun bir sonucu olarak önemli ölçüde birbirlerinden ayrılırlar.¹⁵

11 Soğd sembolleriyile yazılan Mani alfabesiyle ilgili bkz. *GMS* §§1-81.

12 Müller-Lentz 1934, s. 507-8.

13 Soğdcada *he*'nin gelişimi genellikle yanlış anlaşıldığı için açıkça ifade edilmelidir. Resmi Arami dilinde *he* hem /h/ konsonantı hem de feminen isimlerde kelime sonunda /-ā/ ile karşılaşılır. /h/'ye sahip olmayan Soğdcada bu ses, yalnızca kelime sonunda ortaya çıkar. Fonksiyonu ise Aramicede, örneğin *m'th* ya da *'MYh* (ideogram *'MY* + Fonetik tamamlama /-ā/) = Proto Soğd. /mātā/ "anne", *wnh* = /wanā/ (f.) "ağaç". Ritmik yasaların bir sonucu olarak Proto-Soğd. kelime sonu vokalleri bazı durumlarda korunsa da genelde kaybolur. Bu sebeple aslında Soğd. *wnh*, /wanā/ için korunur (Henning 1958, s. 34-5, 59, Clauson 1962, s. 102, 104 fn., Livshitz 1970, s. 258'de bu gerçekten bahsedilmez.) ancak *m'th*/*MYh*, /māt/ için korunur. Kelime sonu sessiz *he*'nin özellikle satır sonunda boş bir alanı doldurmak için kullanıldığına dair tarihi herhangi bir gerekçe yoktur.

14 Belirli Süryani harfli Hristiyan Soğdlara ait elyazmalarında (Örneğin C2) Soğd. *he* harfi satır doldurucusu olarak kullanılmıştır. Diğer bazıları (örneğin Müller-Lentz 1934'te 6. metin) aynı amaçla *ZY* ideogramını kullanmıştır.

15 Farklılıktaki diğer büyük bir sebep ise Türklerin Soğd yazı sisteminde belirgin bir özellik olan ideogramları ve tarihsel hecelemeyle kullanmayı terk etmeleridir. (/žaytē/ < /δraytak/ için *δryt'k* vb.)

Resim I: Turfan Bölgesinden Uygur alfabesi (T IV Xusup).

Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nin nazik müsaadeleriyle yayınlanmıştır.

Yine de Uygur alfabesinin Soğd harf sisteminin doğal bir gelişimi olarak görülebileceği ve özelliklerinin Soğd alfabesi ile onun ayrılmaz bir parçası olan ses sisteminin değiştirilmesine gerek kalmadan Türk dilini yazma girişimi sonucunda ortaya çıktığına inanıyorum. Burada, iki alfabe arasındaki farklılıkların Uygur yazısının bilinçli olarak Türkçeyi yazmak için tasarlanmış olmasından kaynaklandığını düşünen Sir Gerard Clauson'a katılmama cesaretini göstereceğim (Clauson 1962, s. 106). Görüşümün dayandığı argümanlar Soğdcanın sesleri ve yazılı materyallerini ele alan bu yazının geri kalanında ünsüzlerden başlayarak gösterilecektir (Şekil II).

	<i>Çift dudaksıl</i>	<i>Dişsel</i>	<i>Dişyuvasal</i>	<i>Damaksıl</i>	<i>Gırtlaksı</i>
<i>Sessiz patlayıcı / Yarı kapantlı sesli</i>	p (b)	t (d)	(ts) (dz)	ç (j)	k (g)
<i>Sessiz sızıcı</i>	f	θ	s	ş	x
<i>Sesli sızıcı</i>	β	ð	z	ž	γ
<i>Nazal</i>	m		n		
<i>Akıcı</i>	w	(l)	r	y	(h)

Sesler yazıda aşağıdaki şekilde gösterilir:

	p	t	c	c	k
	p	t	c	c	k
	p/ β ¹⁶	ð	s	ş	x
	β	ð	z ¹⁶	z ¹⁶	γ
	m		n		
	v	ð/r ¹⁶	r	y	x

Şekil II: Soğdca konsonantlar ve Soğd alfabesindeki karşılıkları¹⁷

¹⁶ Ayırıcı işaretle ya da değil.

¹⁷ Tablo bazı alofon ve marjinal fonemleri (parantez içinde) içerir. Bazı seslerin fonetik karakteri şüphelidir.

Üç farklı alfabe ile yazılmış Soğd metinlerine sahip olduğumuz için şanslıyız: Mani alfabetesi, Hristiyan Soğdlar tarafından uyarlanarak kullanılan Süryani alfabetesi ve Soğd alfabetesinin kendisi. Üç alfabe ile yazılan Soğdca metinlerin karşılaştırılması, dilin ünsüz yapısının tam anlamıyla açıklanmasını mümkün kılar. Örneğin bu /δ/ ve /θ/ harfleri hem Soğd hem Mani alfabetesinde birbirine benzer şekilde yazıldıkları halde Hristiyan alfabetesinde düzenli olarak ayrılmışlardır.¹⁸ Diğer taraftan yalnızca Mani alfabetesi patlayıcı ünsüzleri [b, d, g] farklı bir dizi harflerle gösterir. Bu harflerin dağılımından normalde ötümlü patlayıcı ünsüzlerin sadece yabancı kelimelerde ve /p, t, k/ alofonları olarak sesli nazal /im/ den sonra kullanıldığı görülmektedir, ancak bazı son dönem Hristiyan elyazmalarında, ötümlü bir harften sonra gelen bütün patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleştirilmesi eğiliminin olduğuna dair deliller vardır.¹⁹

Soğd alfabetesinde ötümlü patlayıcı seslerin özel işaretlere sahip olmamasından dolayı, zorunlu olarak birbirinin yerini tutan ötümsüz seslerle yazılmışlardır, yani *pe*, *tav* ve *kaf* ile-ancak asla sızıcı olan *bet*, *lamed* ve *gimel* ile değil.- Bu sebeple, örneğin [aɳd], fonemik olarak /aɳt/, 'nδ yalnızca /aɳδ/ ya da /aɳθ/'yi temsil etmesine rağmen 'nt şeklinde yazılmıştır. Bu durumda Uygur alfabetesinin /b/ için *pe* ve /g/ için *kaf* işaretini kullanması doğaldır. Aynı biçimde en azından [nd] birleşiminde [d] için *tav* kullanılması beklenir. Ancak mutad olarak Uygur alfabetesinde [d]'nin *lamed* ile temsil edildiği iddia edilmektedir.²⁰ Zorunlu sorulardan biri Soğdca uygulamadan böyle tutarsız bir sapma varsaymanın gerekli olup olmadığıdır.

1939'da Henning, Proto-Soğdcanın dış sızıcıları olan /δ/ ve /θ/'nın gelişimi ile ilgili geniş ve kapsamlı bir teori ortaya koydu (Henning 1939, s. 97). Henning 1958'den görüleceği üzere bu teoriyi daha sonra değiştirdi.²¹ Henning, Farsçadaki Soğdca alıntı kelimelerin ses bilgisinden ve Soğd yazı sisteminde *lamed*'in kullanılışından /δ/ ve /θ/'nın /l/'ye dönüşmesi ile nitelik kazanmış (karakterize olmuş) bir Soğd lehçesi oluşmuş olması gerektiğini belirtmiş ve bu lehçenin yazmak için kullanılan ilk lehçe olduğu sonucuna varmıştır.²² Başta Henning /δ/ ve /θ/'nın birleşmesinin Soğdca yaygın olduğunu varsaymış ancak ikinci makalesinde Hristiyan Soğd metinleri ve başka deliller ışığında bu iddiasını etkili bir şekilde geri çekmiştir.²³ İlk makaledeki diğer bir öneri, Uygur yazısının [d] için *lamed*'i kullanmasının /δ/ ve /θ/'nin ötümlü bir patlayıcıya dönüştüğü bir Soğd lehçesinin varlığına işaret ettiğidir. Henning, bu teoriyi tekrarlamadı ve muhtemelen vazgeçti. Bana göre de bu görüşe sahip çıkılamaz. Eğer doğru olsaydı en azından çeşitli dışsel patlayıcı ve sızıcı harfler arasında nadir de olsa bir karmaşanın bulunması beklenirdi. Karmaşanın bulunmaması,

18 Burada yine de /θ/ için özellikle zarf ve isimlerde kelime sonunda dile getirilmesi için bir eğilim vardır.

19 Örnekler: /ɾ/'den sonra (Hrist. *mrđxmy*, *nm'nqrgy*) ve diğer vokaller (Hrist. 'b, *xwdw*); /β/'den sonra (Hrist. *γwbdy*), /z/ (Man. *yzdt*, Hrist. *zd'qry*), /ʒ/ (Hrist. 'wzb) ve /ɣ/ (Hrist. *sdyd*).

20 Bazı Uyguristler (Clouston olmasa da) bu harfe dalet olarak atıfta bulunarak hata yapmışlardır. Paleografik olarak alfabe *kaf* ve *mem* arasında bulunan konumunun da gösterdiği gibi kesinlikle *lamed*'tir.

21 Henning'in görüşleri Livshitz 1970, s. 262'de özetlenmiştir.

22 Henning 1958, s. 60-61.

23 age., s. 105-6.

söz konusu ses değişmesini tanıklanmamış bir Soğd lehçesine atfetmekle açıklanamaz. Çünkü tarihi gelişim içerisinde Türklerin yazı sistemini bilinen Soğd elyazmalarından ödünç aldığı açıktır.

Lamed'in Soğdcada bir patlayıcıyı temsil edebileceğine dair hiçbir kanıt bulunmadığından Uygurcada *lamed*'in [δ]'yı ve *tav*'ın [t] ile [d]'yi temsil etmeye devam ettiği hipotezi göz önüne alınmaya değerdir.²⁴ Her ne kadar bu hipotez Uygur Türkçesinin ses bilgisi ile ilgili kabul edilmiş fikirlerin ufak tefek gözden geçirmelere ihtiyacı olduğunu gösterse de bilinen doğrulara oldukça düzgün biçimde uyacakmış gibi görünüyor. Örneğin *nun* + *lamed*'in neden (ilk dönemde) [nd] için kabul edilebilir bir imla olmadığını açıklar. Mani harfli Türkçe metinlerinde δ ve t/t Uygur alfabesindeki *lamed* ve *tav* kadar sık kullanıldığı ve *d*'nin (şimdiye kadar gözlemediğim kadarıyla) yalnızca *n*'den sonra gelmesiyle kuvvetli bir biçimde doğrulanmıştır. Bu gerçekler *lamed* /δ'nın [d]'yi temsil ettiği geleneksel görüş ile bağdaştırılamaz. Başka argümanlar ileri sürülebilir ancak daha önce bahsedilen tüm bu sorunların yetkili bir Türkolog tarafından değerlendirilmesinin arzulandığını belirtmenin yeterli olacağını umarım.

Lamed'in [d] yerine farazi kullanımından başka Uygur alfabesinin Soğd alfabesinden ayrılan tek önemli noktası aynı zamanda Soğdcada var olmayan Türkçeye mahsus [ŋ] ve [q] seslerini göstermesidir.

Damaksıl nazal /ŋ/ sesi için Uygur alfabesi *nk* birleşik harfini kullanır. Soğdcada bu birleşim, /ɱk/ ile, muhtemelen [ŋg] şeklinde tahakkuk eden ünlü damaksıl nazal /ŋ/ sesi ile gösterilir.²⁵ Bu işaretin Soğdcada ortaya çıkan tek nazal işaret olması sebebiyle birleşik harf, Türkçedeki bu nazal sesi Soğd yazı sistemiyle gösterebilmenin en iyi yoluydu.

Het tarafından temsil edilen [q] örneği daha karışıktır.²⁶ Soğdcada bu harf sadece sızıcı /x/ (ve bazen /h/)’i gösterirken asla patlayıcı bir harfi göstermez. Yine de Uygur alfabesinde [q]’yu göstermek için kullanılması üç nedenden ötürü kaçınılmazdır. İlk olarak [x] sesi Uygur Türkçesinde nadir olarak kullanılırdı, dolayısıyla *het* harfi yeniden kullanılabilirdi. İkinci olarak /x/ ve /ɣ/'nın Soğdcada yaptığına benzer şekilde bu iki sesin ötümlü ve ötümsüz zıt eşler oluşturmasından dolayı *het*'in [q] için kullanımı *gimel* ile [ɣ]'nın eşitliğine dayalı sistematik bir ilişkiyi korur. Üçüncü olarak Soğdca /x/ ve /ɣ/'nın /k/'ya göre dilin daha art damaksıl bir konumdayken telaffuz edilmiş olması muhtemeldir. Bu, damaksıl sızıcı bir ses

24 Bu durum elbette ki son dönem Uygur metinlerinde *lamed* ve *tav*'ın karıştırıldığını ortaya koymaz. Karışıklık muhtemelen ses bilgisi ve yazı bilgisi arasındaki rasyonel temelli ilişkiyi yok eden fonolojik bir değişimin sonucu olup -belki de [δ]'dan [d]'ye- şeklindedir

25 Man. alfabesinde eşdeğer ortografi *ng* ya da *nng*'dir. Mani alfabesi kullanılarak yazılan tüm İrani dillerde kullanılan hecelemedeki son şekil, Orta Farsça için icat edilmiş olabileceğini gösterir. [ŋŋ] (ŋg'den, Man. Orta Farsçada [nd]'den [nn]'ye olan benzer bir ses değişiminin gelişimi için kıyas. MacKenzie, BSOAS, XXX, 1, 1967, s. 20)

26 Clauson, alışıldığı üzere "*gimel-het*" harfine atıfta bulunur. Ancak *gimel* (= [ɣ]) ve *het* (= Soğd. [x], Uygur. [q]) yalnızca Soğd alfabesi değil (Bkz. 3. dipnot) aynı zamanda Uygur alfabesinde de (bkz. Zieme ile Sims-Williams, çıkacak olan. Kelime sonunda *gimel* ve *het* harflerinin ayrıncı formları T IV Xusup'da bulunan Uygur alfabesinde güzel bir şekilde resimlenmiştir, bkz. Resim I) sürekli artan bir şekilde birbirinden muazzam ölçüde ayrılmıştır.

tarafından takip edildiğinde ön ünlü /a/'nın arka ünlü olarak, muhtemelen [o]²⁷ şeklinde kullanılması eğiliminden çıkarılabilir.

Şimdi Soğd alfabesinde temsil edilmesi mümkün olanlar ile başlayarak Soğdcanın ünlü seslerine dönüyorum²⁸:

Alef, genel bir sembol olarak ünlülerin başlangıcını ve özellikle açık ünlüleri /a/ (merkez alfonlarıyla [ə ve i]) ve /ā/'yı temsil eder.

vav, kapalı ya da yarı kapalı arka yuvarlak ünlüleri temsil eder.

yod, kapalı ya da yarı kapalı ön düz ünlüleri temsil eder.

nun, nazal ünlüleri ve

reş, r'leşmiş ünlüleri temsil eder.

Alef dışında bütün bunlar aynı zamanda ünsüzleri temsil etmek için kullanılırdı. *Vav*, *yod*, *nun* ya da *reş*'in vokalik fonksiyonu daha az muğlak olarak *alef*'in önek olmasıyla belirlenmiş olabilir. Örneğin 'y = /ĩ, ě/; 'r = /r/. Beş işaretin birleşimleri diftonglar için de ('y = /āi/, 'r = /aṛ/) kullanılır ve her birini bireysel olarak simgelediği karakterleri ifade eder (Örneğin yr = /r/, ön düz + r'leşmiş). Soğd yazı sisteminin ünlüleri gösterme düzeninin genel karakteristiği olarak kelime içindeki kısa ünlüleri yazıda göstermek gerekli değildir.

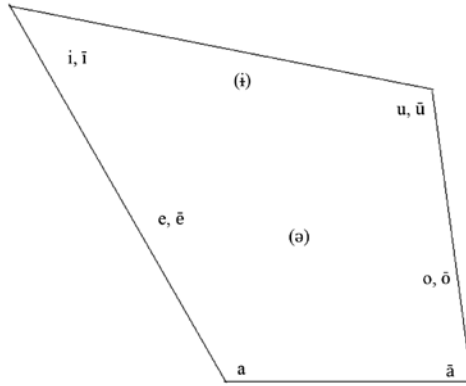
Yukarıda özetlenen sistemin çok sesliliği bazı kısıtlayıcı kurullarla biraz azaltılmıştır: (i) *Alef*, *vav*, *yod* ve *reş* ön konsonantlar her zaman kısa ünlüyü temsil ederler. (ii) Soğdca kelimelerde çift *alef* (") her zaman uzun a'yı /ā/ temsil eder; bu kullanım kelime ortası ve sonunda isteğe bağlı olarak tek *alef* ile gösterilebilirken (= /a/ ya da /ā/) kelime başında çift *alefle* gösterilmesi zorunludur.

Bu kurullara rağmen, birçok alanda özellikle de (')y ve (')w ile temsil edilen ünlülerin nicelik ve niteliğinin hususunda belirsizlik bulunmaktadır. Bununla birlikte nicel ayrımların varlığı ve fonem durumu, en azından /e: ē/, /i: ī/ ve /u: ō/ (ayrıca /a: ā/) için sözcüğün (veya ses biriminin) önceki hecelemleri uzun bir sesli harf içeriyorsa, Proto-Soğdca vokal sonlanmalarının kaybolduğu "ritmik yasalar" olarak bilinen fonolojik ve morfolojik kuralın çalışmasıyla açıklık kazanır.²⁹ Böylece örneğin Proto-Soğdca /nēšti/ "can verir", Soğdca /nēšt/ şeklini alırken /nešti/ "telef" değişmeden aynı kalır. Buna ek olarak, /i, ī/'ye karşı /e, ē/'nin niteliksel zıtlığı bazıları Süryanice ayrıca aksanlar vasıtasıyla mütemadiyen ayırt edilen, örneğin bḡy. / βaḡi / "Tanrı" (nom.) ve bḡy: / βaḡĕ / (gen.). Hristiyan Soğd metinlerinde tescillenmiştir. Bununla birlikte, w (= /ũ/) ve w̄ (= /ō/) işaretleri çok nadiren kullanıldığından [ū] ve [o] fonem değerleri belirsizdir. Bu itirazla birlikte bu nedenle, Şekil III, Soğdcanın basit sesli fonemlerinin asgari bir tamamlayıcısı olarak kabul edilebilir.

27 Yazıda bazen vav tarafından temsil edilir. Bkz. GMS, § 113.

28 Bu liste vokallerin temsili noktasında tarihi ya da sözde-tarihini dikkate almamaktadır. *he* ve *kaf* etkili biçimde son vokallerin niteliğini ortaya koymaktadır.

29 "Ritmik yasalara" ait bu tanımın gerekçesi başka yerlerde verilecektir.

Şekil III: Soğdca basit vokaller³⁰

Soğdca ses bilgisi ve yapı bilgisinin pek çok yönü açısından kural olan “ritmik yasalar” kısa ve uzun ünlülerin zıtlığına bağlı olduğundan, Soğdcadaki /a/ ve /ā/ arasındaki zıtlığın her şeyden önce nicelik bakımından olduğu açıktır. Bununla birlikte diğer İrani dillerde (Farsça, Osetçe vb.³¹) olduğu gibi /a/’nın IPA [a]’ya ve /ā/’nın da IPA [ɑ]’ya yakın olmasına benzer şekilde iki fonemin nitelik bakımından farklı olması için özü itibarıyla muhtemeldir. Dahası Soğdcada kısa a [a]’nın kelime başında kullanılmamış olması mümkündür (diftong olarak saydığım /am, ar/ dizileri dışında). Bu (normal olarak ā)’nın yabancı kökenli kelimelerin başında [a] sesini vermek için kullanılmasından çıkarılabilir (Örneğin “t’<Aram. Addā, “s’wr < Skt. asura-, “β’ycy < Skt. avīci-). Bundan dolayı kelime başında *alef*’in (sessiz harflerden önce) /a/ alofonunu temsil ettiği kabul edilebilir, muhtemelen kısa ünlüyü temsil etmek için, çünkü bu durum etimolojik olarak Eski İrani kısa ünlülü harflerden (a, i, u) türeyebileceği gibi hiçbirinden de türememiş olabilir (protez *alef* denilen). Bu ilk *alef* Mani alfabesinde hem *alef* hem *ayn*’a karşılık gelirken ikincisi yalnızca /sp/ ve /st/den önce gelir. İki harf sırasıyla [ə] ve [i] olarak sembolize edilen kelime başında a’nın iki ayırt edilebilen alofonik varyantının varlığını kanıtlamaktadır.³²

Türkçe konuşurlar için ön ve arka vokallerin ayrımı, kısa ve uzun vokallerin arasındaki farktan çok daha önemli olduğu için Soğdca kelime başındaki /a/ ve /ā/’nın arasındaki birincil zıtlığın doğal olarak nitelik bakımından olduğu görünmüştür. Bu sebeple tek kelime başı *alef* (= Soğd. /a/) Uygur alfabesinde ön ünlüyü /ä/ karşılamaktadır. Niceliği ne olursa olsun arka vokal /a/, uzun ya da kısa genel olarak ön pozisyonda “ (= Soğd /ā/) ile gösterilmiştir. Bu noktada Türkçe konuşurlar Soğd yazı sisteminden kendi dilleri için uygun bir ortografi uyarlamaya yaklaştılar. Ancak tutarlılık asla başarısız oldu. Özellikle kelime başı /a/’nın nazal + konsonant veya sürekli + konsonant tarafından takip edildiğinde oldukça sık bir şekilde (hatalı olarak) tek *alef*’le yazıldığı görülmektedir (örneğin “mr’x = /amrak/, ‘rsl’n

30 Parantez içindeki sesler /a/’nın alofonlarıdır.

31 Ayrıca Sanskritçede /a/ ve /ā/ arasındaki nitelikli ayrım için bkz. W. S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, London, 1953, s. 57-8,

32 Sonuncu fonetik tanımlama yalnızca *ayn*’ın Man. Soğd. normal kullanımıyla ilgilidir. ‘y = /ě, ĩ/.

= /arşlan/, /lp = /alp/). Soğdca kelime başı *alef* = /a/'nın alçak ince ünlü olarak kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda (yani *arın* ve *ař* dizilerinde), bu gibi durumlarda, kalın-ince zıtlığı konusunda belirsizlik bırakma pahasına, Uygur imlasında ünlü, kısa ve geniş olarak nitelendirilmek üzere tasarlanmış gibi görünmektedir.

Şekil III'te gösterilen basit vokallere ek olarak Soğdca /r/ (veya /əʀ/), /iʀ/ ve /uʀ/³³ olmak üzere en az üç r'leşmiş vokal foneme, nazal bir sese /m/³⁴ ve birkaç diftonga sahiptir.³⁵ Bunlarla ilgili bir tartışma, bizi Uygur yazısıyla açık bir ilgisi olmayan birçok karmaşaya sürükleyeceği için sadece bunları zikretmekle yetineceğim.

Yorum gerektirdiği halde henüz bahsedilmeyen tek Soğd sesi **xwisati* ya da *xwyr* "güneş" < **xwarya-* (?) gibi eski İrani kelimelerde görülen ve birleşik harf *wy* ile gösterilen sestir. Ritmik yasaların hükümleri, söz konusu sesin [ō] gibi uzun bir ses veya [oi] gibi bir diftong olduğunu göstermektedir. Her iki durumda da bu Soğdca ses, Uygur imlasında /ö/ ve /ü/'nün *wy* şeklinde yazılmasına -kesin ya da tahmini- bir model oluşturmuştur.

Sonuç olarak genel bir noktayı vurgulamak isterim. Bu makalede tartışılan örneklerin pek çoğunun gösterdiği gibi Soğd alfabesinin bilinçli olarak Türkçe yazmak için uyarlandığını varsaymak gereksizdir. Uygur alfabesini Soğd alfabesine ve onunla ilişkili alfabelere aşına kimseler tarafından Türkçe yazma girişiminin önceden planlanmamış doğal bir sonucu olarak görmek gerekir. Uygur Türkçesi için bir vasıta olan bu alfabenin belirgin eksikliği, Uygur alfabesinin neredeyse tesadüfi bir biçimde, Soğd ve Türkler arasındaki münasebetin günden güne artmasıyla oluşması ve Türkiye Türkçesini yazmak için uyarlanan Latin alfabesinde olduğu gibi bir komisyon tarafından üzerinde düşünülerek hazırlanmamasıdır.

KAYNAKÇA

CLAUSON 1962 = Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian studies*, London, 1962.

[ÇN. Bkz. Sir Gerard Clauson, *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*, Çev. Fatma Kömürçü, TDK Yayınları, Ankara 2017]

GMS = Ilya Gershevitch, *A grammar of Manichean Sogdian*, Oxford, 1954.

HENNING 1939 = W. B. Henning, "Sogdian loan-words in New Persian", *BSOS*, X, I, 1939, s. 93-106.

HENNING 1958 = id., "Mitteliranisch". *Handbuch der Orientalistik* (ed. B. Spuler), Abt. I, Bd. 4: *Iranistik*. Abschnitt 1: *Linguistik*, Leiden, 1958, s. 20-130.

LIVSHITZ 1970 = V.A. Livshitz, "A Sogdian alphabet From Panjikant", *W.B. Henning memorial volume* (ed. M. Boyce & I. Gershevitch), London, 1970, s. 256-63.

MÜLLER-LENTZ 1934 = F. W. K Müller & W. Lentz, "Soghdische Texte II". *SPAW*, 1934, s. 504-607.

33 Bu vokallerin fonetik durumu için bkz. *GMS*, § 485.

34 Önce gelen vokalin nazal uzatması bundan sonra /urñ/ = [uũ], /āñ/ = [aaã] vb. Nazal seslerin telaffuzu, peşi sıra gelen konsonanta benzeşmesiyle meydana gelir. Bu yüzden yakın bir diğer transkripsiyon /arñk/, [aŋg] olarak yazılabilir. Bu mümkündür, ancak hala /m/'nin konsonantlar arasında [ə] şeklinde meydana geldiği kesin değildir.

35 Bunların arasına yalnızca /āi, āu, ōi, ēu/ değil, aynı zamanda /ař, āř, iř/ vb. ile /arñ, āñ, iñ/'i de ekledim.

SIMS-WILLIAMS 1972 = Nicholas Sims-Williams, "A Sogdian ideogram", *BSOAS*, XXXV, 3, 1972 s. 614-15.

SIMS-WILLIAMS 1975 = id., "Notes on Sogdian palaeography". *BSOAS*, XXXVIII, 1, 1975, s. 132-9.

SIMS-WILLIAMS 1978 = id., Review of D. N. MacKenzie, *The Buddhist Sogdian texts of the British Library*, IJ, XX, 3-4, 1978, s. 256-60.

SIMS-WILLIAMS çıkacak olan = id., "Remarks on the Sogdian letters γ and x (with special reference to the orthography of the Sogdian version of the Manichean church-history)", W. Sundermann, *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts* adlı çalışmada bölüm olarak yayımlanacaktır.

[ÇN. Bkz. W. Sundermann, *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts*, (Berliner Turfan Texte 11), Brepols Publishers, Berlin 1981]

SKJÆRVØ 1976 = P.O. Skjærvø, "Sogdian notes", *AO*, XXXVII. 1976, s. 111-16.

